

جغرافیای تاریخی هجرت حضرت معصومه (س) (1)

پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت با رفتار ناشایست مشرکان مکه روبرو شد و به ناچار یثرب را برای هجرت و ترویج دین خدا انتخاب کرد. شهری که پس از هجرت «مدینه النبی(ص)» نام گرفت...

مدینه شهر پیامبر

خانه رسول اکرم(ص)

پیامبر اکرم(ص) پس از بعثت با رفتار ناشایست مشرکان مکه روبرو شد و به ناچار یثرب را برای هجرت و ترویج دین خدا انتخاب کرد. شهری که پس از هجرت «مدینه النبی(ص)» نام گرفت.

اولین پیمان بین رسول اکرم(ص) و اهالی یثرب در ایام حج سال 620 میلادی هنگامی که عده‌ای از مردم یثرب به مکه عزیمت کرده بودند، و پیمان دیگر در سال 622 م (سال هجرت) انعقاد یافت (1).

هجرت از مکه به مدینه آغاز شد، تا آنکه رسول اکرم(ص) روز دوشنبه هشتم ربیع‌الاول سال اول هجری به «قبا» رسید و مدت چهار روز در آنجا توقف نمود و روز جمعه دوازدهم ربیع‌الاول قبا را ترک فرمود. (2) وجود رسول گرامی سبب ایجاد صلح و آرامش میان قبایل اوس و خزرج گردید و با افزایش قدرت اسلام، قبایل یهودی (قینقاع و خیبر) از مدینه به شام مهاجرت کردند و بنی‌قریظه از مدینه خارج شد.

رسول اکرم(ص) خانه و مسجد خود را در یک واحد معماری برپا کرد و خانه‌های صحابه و مهاجرین و انصار در اطراف آن پراکنده شد. در کنار مسجد خیمه‌ای به عنوان بیمارستان و مکانی به امور نظامی اختصاص یافت.

خانه پیامبر(ص) همزمان با تاسیس بنای مسجد، به دست مبارکشان و همکاری صحابه در سمت شرقی مسجد النبی(ص) بنا گردید. این خانه دارای 9 اتاق بود که بوسیله شاخه‌های خرما و کاه و گل پوشیده شده بود. به طوری که اگر انسانی دستش را بلند می‌کرد به سقف می‌رسید.

خانه‌ها از مقابل باب‌النساء فعلی شروع و در جنوب شرقی (3) ادامه می‌یافت. خانه فاطمه زهرا(س) نیز مجاور و پشت‌خانه پیامبر (پشت‌خانه عایشه) قرار داشت و هر وقت پیامبر از خانه عایشه بیرون می‌آمدند، از روزه‌ای که بین خانه بود، جویای حال دخترشان می‌شدند. (4)

در اطراف مدینه دیواری نبود، چنانچه در زمان رسول اکرم(ص) بازاری تجاری در خارج مدینه، در مکان مناخه فعلی برپا می‌شد و از اینجا آشکار می‌گردد که نظام تجاری مدینه به همان شیوه اولی خود ادامه می‌یابد و آن جدایی مناطق مسکونی از مناطق تجاری است. به احتمال بسیار بازارها عبارت از میدانهای بزرگی بود که کالاهای تجاری در آن عرضه می‌شد و ساختمان ثابتی در آنجا موجود نبود.

مدینه از هنگام هجرت تا ماه رجب سال 36 هجری برابر 657 میلادی همچنان مرکز حکومت اسلامی بود تا آنکه حضرت امیرالمؤمنین علی(ع) مرکز دولت اسلامی را از مدینه به کوفه انتقال دادند. و پس از صلح امام حسن(ع) اهل بیت صمت به مدینه بازگشتند. با مروری به تاریخ حیات ائمه شیعه(ع) درمی‌یابیم که اکثر این خاندان در مدینه تولد یافته و تمامی عمر شریفشان یا اکثر آن را در مدینه گذرانده‌اند.

خانه امام صادق و امام کاظم(ع)

حضرت امام صادق(ع) خانه حارثه بن نعمان را در سالهای (100-147) به ملکیت خود درآورد و خانه مسکونی خویش ساخت. این خانه در مجاورت سمت جنوبی خانه ابویوب انصاری قرار داشت، خانه‌ای که پیامبر خدا(ص) در بدو ورود به مدینه در طبقه هم‌کف آن مدت هفت تا دوازده ماه زندگی کردند (5) و پس از ساخت مسجد النبی(ص) به منزلی که مجاور آن بنا شده بود، نقل مکان فرمود.

بدین ترتیب خانه امام صادق(ع) و امام کاظم(ع) نیز چون ائمه شیعه(ع) در مدینه بود و همین خانه‌ای که ذکرش گذشت، محل رشد و تعالی امام کاظم(ع) و مرکز پاسخ به سؤالات مختلف علمی اعم از فقهی، کلامی و تفسیری و حدیثی بود.

هرچند خلفای وقت با به شهادت رساندن امام صادق(ع) بر آن بودند تا نظام آموزشی و سازماندهی شیعه از هم بپاشد، لیکن مکتب علمی شیعه با امامت امام کاظم(ع) ادامه یافت.

سید بن طاووس می‌نویسد:

&#171# گروه زیادی از یاران و شیعیان خاص امام کاظم(ع) و رجال خاندان هاشمی در محضر آن حضرت گردمی‌آمدند و سخنان گهربار و پاسخهای آن حضرت به پرسشهای حاضران را یادداشت می‌نمودند و هر حکمی که در مورد هر پیش‌آمدی صادر می‌نمود، ضبط می‌کردند.»

قیامهای شیعی رو به فزونی نهاده بود و هر روز بر تعداد مسلمانان آگاه افزوده می‌شد. شیعیان برای رسیدن به آرمان الهی و حکومت اسلامی لحظه‌شماری می‌کردند. سازماندهی منظم &#171# و کلا» موجب شده بود تا بیت‌المال سرزمین پهناور اسلامی به سوی امام سرازیر شود، و این همه دستگاه خلافت را متزلزل می‌کرد. لذا امام کاظم(ع) تحت نظر قرار گرفت و از زندانی به زندان دیگر انتقال یافت

تا در بغداد به شهادت رسید.

خاندان امام کاظم(ع)

در تعداد اولاد امام کاظم(ع) اختلاف است. چنانکه یعقوبی برای آن حضرت هیجده پسر و بیست و سه دختر ذکر می‌کند. (6) و برخی از کتب انساب مانند «عمدة الطالب» والمجدی امام کاظم(ع) را دارای شصت فرزند می‌دانند که بیست و سه نفر از آنها پسر و سی و هفت تن دختر می‌باشند (7) در هر حال بر ما روشن می‌شود که امام کاظم(ع) اولاد بسیاری داشتند.

علل عمده این امر به چند مساله برمی‌گردد:

- 1 - همانگونه که در مورد همسران رسول خدا(ص) گفته می‌شود، امام نیز به پیروی از پیامبر اکرم(ص) می‌خواست به ازدواج با خانواده‌های مختلف آنها را به مذهب تشیع شائق سازد و یا اگر با خانواده‌های شیعی ازدواج می‌کرد، در صدد بود با توجه به نابسامانی اقتصادی جامعه شیعه که از فشار حاکم ناشی می‌شد، آن خانواده‌ها را علاوه بر پوشش فرهنگی و رهبری سیاسی، پوشش اقتصادی دهد.
- 2 - علت دیگر فراوانی فرزندان امام کاظم(ع) شاید از این جهت باشد که امام(ع) جو سیاسی وقت را مخالف سادات و علویان می‌دید، به گونه‌ای که با زندانی کردن و به شهادت رساندن سادات بر آن بودند تا مخالفان حکومت را از میان بردارند و ممکن بود با این رویه، نسل پیامبر از بین برود.
- 3 - شاید امام(ع) می‌خواستند به واسطه این فرزندان که تحت تربیت خاص واقع می‌شدند، فرهنگ شیعه را استحکام بخشند. چه این پس از شهادت امام صادق(ع) حوزه علمیه شیعه تحت فشار قرار گرفت و بیم آن می‌رفت در آینده کسی جز وصی وی، از اسرار آل محمد(ص) آگاهی نداشته باشد تا آن را منتشر سازد.
- 4 - فرزندان امام کاظم(ع) پس از وی، یاران صمیمی امامت در عصر امام رضا(ع) شدند و امام کاظم(ع) به این مساله توجه داشت.

ولادت حضرت معصومه(س)

حضرت فاطمه معصومه(س) از فرزندان امام کاظم(ع) و شخصیت‌های برجسته خاندان موسوی است که دو امام را در عصر خویش درک کرده و از رهنمودهای آن بزرگان بهره برده است. با توجه به محدودیتی که شیعیان در عصر موسوی داشتند، تاریخ تشیع در این دوره به صورت کامل تدوین نشده و یا تالیفات و آثار پیشینیان در طی حوادث و رویدادها از بین رفته است. چنانکه روایات و احادیث امام کاظم(ع) هم نسبت به ائمه پیش از خود چون امام صادق(ع) رواج نیافته و تنها بخشی از علوم و معارف حضرتش به ما رسیده است.

این مساله در مورد تاریخ تولد حضرت فاطمه معصومه(س) نیز مطرح است. برخی به نقل از کتاب «نزهة الابرار فی نسب اولاد ائمة الاطهار» (8) و کتاب «171#& لواقع الانوار فی طبقات الاخیار» (9) ولادت ایشان را در مدینه اول ذی‌قعدة سال 173 هجری می‌دانند، چنانکه میرزا ابوطالب تبریزی گوید:

«171#&... از کتاب نزهة الابرار فی نسبة اولاد الائمة الاطهار نقل شده، در روز دوشنبه اول ماه ذی‌قعدة از سال یکصد و هفتاد و سه متولد شده و در دهم ماه ربیع الثانی سال دویست و یک در قم وفات کرده». (10)

برخی دیگر ولادت ایشان را اول ذی‌قعدة سال 183 هجری ذکر می‌کنند (11) که ظاهراً لغزشی در ثبت تاریخ ولادت صورت گرفته است و با توجه به شهادت امام کاظم(ع) در سال 183 هجری (12) و زندانی‌بودنشان در طی سالهای 179 تا 183 منطقی به نظر نمی‌رسد که حضرت معصومه(س) در سال 183 هجری تولد یافته باشد.

مؤلف «171#& مستدرک سفینة البحار» (14) در اصلاح تاریخ فوق و تعیین سال ولادت حضرت معصومه(ص) می‌نویسد:

«171#& فاطمة المعصومة المولودة فی غرة ذی‌القعدة سنة 173» (15).

«171#& فاطمه معصومه در اول ذی‌قعدة 173 هجری دیده به جهان گشود».

البته باید متذکر شد که این اختلاف تنها در سال ولادت رخ داده و همگی روز ولادت را اول ذی‌قعدة عنوان کرده‌اند.

علاوه بر اینکه سال ولادت حضرت معصومه(س) با شهادت امام کاظم(ع) مصادف می‌شود و موجب خدشه‌دار شدن قول سال 183 است، نکته دیگری مطرح است و آن این که حضرت امام کاظم(ع) چهار دختر به نام «171#& فاطمه» داشتند (16) که حضرت معصومه(س) بزرگترین آنهاست و باید میان تولد ایشان و شهادت پدر به میزان تولد فاطمه صغری، فاطمه وسطی و فاطمه اخری فاصله باشد. لذا اول ذی‌قعدة سال 173 هجری قمری روز ولادت حضرت فاطمه معصومه(س) می‌باشد. (17)

محیط تربیتی

حضرت فاطمه معصومه(س) در محیطی پرورش یافت که پدر و مادر و فرزندان همه به فضایل اخلاقی آراسته بودند. عبادت و زهد، پارسایی و تقوا، راستگویی و بردباری، استقامت در برابر ناملایمات، بخشندگی و پاکدامنی و یاد خدا از صفات تبار پیامبر(ص) بود (18). پدران این خاندان همه برگزیدگان و پیشوایان هدایت بودند و هر یک در انتخاب همسر و تربیت فرزند توجه کافی مبذول می‌داشتند. همانگونه که رسول اکرم(ص)، خدیجه کبری را به همسری انتخاب کرد تا به تربیت فرزندانش همت‌گمارد و او نخستین ایمان آورندگان به اسلام شد و شخصیت ملکوتی چون حضرت فاطمه زهرا(س) را پرورش داد. ائمه طاهریں(ع) نیز به پیروی از رسول اکرم(ص) در انتخاب همسر نهایت دقت را به عمل آوردند، تا فرزند معصومی که پس از آنها به امامت خواهد رسید، از مادری پاکدامن

و پارسا متولد شود. امام کاظم (ع) نیز از این اصل تبعیت نمود.

مادر حضرت معصومه (س)

حمیده مادر بزرگوار امام کاظم (ع) از مهاجران مغرب بود و به پیشنهاد امام باقر (ع) به همسری فرزندش امام صادق (ع) درآمده بود. امام صادق درباره مقام والای همسرش که مادر امام کاظم (ع) شد فرماید:

#171& حمیده مصفاة من الادناس كسبيكة الذهب، مازالت الاملاك تحرسها حتى ادیت الى كرامة من الله لی، والحجة من بعدی» (19).

#171& حمیده مانند شمش طلای خالص، از ناپاکی‌ها و ناخالصی‌ها، پاک‌است، فرشتگان او را همواره نگهداری کردند تا به من رسید، به خاطر کرامتی که خدا نسبت به من، و حجت پس از من (فرزندش امام کاظم (ع)) عنایت فرمود.

حمیده بانویی آگاه و حدیث‌دان بود و احادیثی را که از امام صادق (ع) و دیگران شنیده بود، همچون يك راوی مورد اعتماد به مردم نقل می‌کرد و در واقع یکی از اساتید مجامع علمی بانوان در عصر امام صادق (ع) محسوب می‌شد (20). وی در حوزه آموزشی خویش با دختری از اهالی مغرب به نام #171& «نجمه» آشنا شد. نجمه علوم اسلامی را از همسر امام صادق (ع) فرامی‌گرفت و نشانه‌های عقل و هوشیاری و ایمان به خدا از رفتار و سیره عملی وی مشهود بود.

حمیده گوید: روزی که نجمه به خانه ما راه یافت، پیامبر (ص) را در عالم خواب دیدم که به من فرمود: (ای حمیده نجمه را به پسرت موسی (ع) ببخش و همسر او کن، همانا به زودی بهترین فرد روی زمین از او متولد می‌شود. من به این دستور عمل کردم و نجمه را همسر فرزندم امام کاظم (ع) نمودم و از او حضرت امام رضا (ع) به دنیا آمد» (21).

نجمه به اندازه‌ای از حلاوت ذکر و مناجات با خدا بهره‌برد که در ایام شیردادن به امام رضا (ع) نمی‌توانست چون سابق به اعمال عبادی خویش بپردازد، از اینرو به بستگان گفت: مرا با یافتن دایه کمک کنید.

از او سؤال شد، مگر شیرت کم شده است؟

در پاسخ گفت:

#171& لااكذب والله، وما نقص الدر، ولكن علی ورد من صلاتی وتسیبھی، وقد نقص منذ ولدت» (22).

#171& سوگند به خدا دروغ نمی‌گویم، شیرم کم نشده، ولی برای من ذکرهایی از نماز و تسبیح هست که از هنگام پرستاری و شیردادن به این نوزاد از آن عباداتم کاسته شده است.

1 - #171& تاریخ العرب» فلیپحتی، ص 167، #171&؛ مدینه منوره»، صالح لمعی مصطفی، ص 17.

2 - #171& تاریخ یعقوبی»، ج 1، ص 400.

3 - #171& طبقات ابن سعد» ج 1، ص 499.

4 - #171& سیری در وادی عشق»، ص 33، 34.

5 - #171& الانوار البهیة»، محدث قمی، ص 170.

6 - #171& تاریخ یعقوبی»، ج 2، ص 421.

7 - #171& عمدة الطالب»، ص 196-197، #171&؛ المجدی»، ص 106.

8 - این اثر تالیف #171&؛ سید موسی برزنجی شافعی مدنی» است، #171&؛ الذریعة)، ج 24، ص 107.

9 - از تالیفات #171&؛ عبدالوهاب شعرانی شافعی»، متوفای 937 هجری است، #171&؛ کشف الظنون»، ج 2، ص 1565.

10 - #171&؛ وسیلة المعصومیة»، ص 65.

11 - #171&؛ گنجینه آثار قم»، ج 1، ص 386؛ به نقل از #171&؛ نزهة الابرار» و لواقع الانوار.

12 - #171&؛ تاریخ اهل بیت»، ص 82.

13 - #171&؛ اصول کافی»، ج 1، ص 397، #171&؛ تاریخ بغداد»، ج 13، ص 27، #171&؛ اقبال»، ص 677، #171&؛ تاریخ قم»، ص 199.

14 - محدث گرانقدر و رجالی توانا مرحوم آیه الله شیخ علی نمازی متوفی دوم ذیحجه 1405 ه. ق مؤلف این اثر است که در ده جلد تدوین یافته است. مرقد وی در یکی از حجره‌های صحن رضوی در کنار بارگاه ملکوتی امام رضا (ع) قرار دارد.

15 - #171&؛ مستدرک سفینه البحار» ج 8، ص 257.

16 - #171&؛ بحار الانوار»، ج 48، ص 286، #171&؛ تذکرة الخواص»، ابن جوزی، ص 315.

17 - و نیز رجوع کنید به: #171&؛ کریمه اهل بیت» ص 97-103، #171&؛ زندگانی حضرت موسی بن جعفر (ع)، عمادزاده، ج 2، ص 375، #171&؛ حضرت معصومه، فاطمه دوم، اشتهاردی، ص 111، 113.

18 - برگرفته از آیه 35 سوره احزاب.

19 - اصول کافی، ج 1، ص 477.

20 - علاوه بر حوزه علمیه‌ای که توسط رسول اکرم (ص) و ائمه شیعه (ع) بنیان نهاده شد و در هر دوره دهها و صدها مرد دانشمند و راوی و دین‌شناس به جامعه اسلامی عرضه کرد، در همان ردیف حوزه‌های علمی بانوان از سوی رسول اکرم (ص) و حضرت فاطمه زهرا (س) تاسیس گردید که پس از آنها امامان شیعه و همسران و دخترانشان این حوزه را رهبری کرده و به واسطه خویشی با امامان و بهره‌گیری از لحظه لحظه حیات پربارشان در هر عصری از اساتید برجسته آن دوره شدند. رجوع کنید به: #171&؛ مسند فاطمه معصومه (س) از همین قلم.

21 - #171«اعلام الوری»، ص 302.
22 - عیون اخبار الرضا (ع)، ج 1، ص 15.

سید علیرضا سید کباری